

*Тімохін В.А.,**доктор архітектури, завідувач кафедри дизайну
архітектурного середовища Київського
національного університету будівництва
і архітектури*

ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ФУНКЦІОНАЛІЗМУ В ТЕОРІЇ МІСТОБУДУВАННЯ

Буває так, що, народившись, дитина залишається без матері і зростає під батьківським наглядом, який часто втрачає свій сенс і впливовість внаслідок перекладення виховання на плечі різноманітних опікунських установ і закладів. І тоді збувається застереження відносно того, що «у семи няньок дитя без нагляду». Сьогодні вже добре відомо, що буквально з перших років свого народження функціоналізм в архітектурі й містобудуванні, маючи надзвичайно багато батьків і опікунів, які пильно стежать за його «кар'єрним» зростом і прагматично-етичною поведінкою, фактично залишився без матері, спроможної прищепити йому любов до краси, гармонічної врівноваженості між етикою й естетикою, раціоналізмом й експресією, між його власною теорією і практикою, історією й еволюцією.

Багато теоретиків і практиків, видатних майстрів архітектури небезпідставно вважають, що функціоналізм, залишаючись творчим напрямком чи течією, доктриною чи стилем у їх розумінні, в оточенні армії послідовників й апологетів його вчення, подібно до багатьох історичних розгалужень у сучасній архітектурі і містобудуванні, так і не спромігся створити власної теорії [1, 2]. Одна з причин цієї неспроможності укорінена в історії функціоналізму, в іноді нелогічній послідовності розгортання його ідей, методів і принципів, які, в свою чергу, обумовлені переплетенням загальних і власних парадигм науково-мистецького і філософського світогляду, що домінували в той чи інший період його розвитку й еволюції.

Неузгодженість між теорією й історією, внаслідок чого «відбувається своєрідне «перевертання» історичної послідовності категорій...», коли «... історично передуюче стає логічно наступним» [3, с. 202], мало місце і в становленні функціоналізму, вкрай заплутуючи і без цього недостатню визначеність змісту і логічних зв'язків основних понять, категорій і принципів. З цих позицій можна приєднатися до думки дея-

ких істориків архітектури, які відзначають, що хоча і «... не існує теорії функціоналізму як основи логічної доктрини...» [1, с. 21], «... до неї не слід ставитися зверхньо, оскільки до сих пір не проведено нового серйозного перегляду функціоналістичних теорій» [1, с. 27]. До цього слід тільки додати, що все це повною мірою належить не тільки до архітектурних, але й до містобудівних теорій.

Безумовно, становлення функціоналістської доктрини у містобудуванні, набуття нею творчого й евристичного потенціалу пов'язано насамперед з її попередниками – протофункціоналістами, серед яких соціалісти-утопісти на чолі з Ш. Фур'є, утопічні проекти Е. Кабе, Т. Дезамі, Дж. С. Бекінгема, Е. Говарда з їх спробами кільцевого і секторного функціонального зонування ідеальних поселень.

До протофункціоналістів слід віднести, правда з деякими обмовками щодо «перевертання» історії й логіки, добре відомі імена барона Е. Османа, А. Сорія-і-Мата, Е. Енара, П. Геддеса з їх ідеями транспортного і вертикального зонування. «Батьками» функціоналізму все частіше називають Х. Гріну, Л. Саллівена, Г. Земпера, Х. Херінга.

Серед найвідоміших «опікунів» функціоналістської доктрини визнаються такі творчі об'єднання, як CIAM, БАУХАУЗ, російські конструктивісти і їх творчі об'єднання ОСА, АСНОВА, АРУ з популяризацією функціоналістської доктрини й ідеологічними гаслами. Формування власних творчих і теоретичних засад функціоналізму безумовно пов'язано зі славетними іменами Ф.Л. Райта, Ле Корбюзьє, М. Гінзбурга, М. Ладовського, А. Аалто, Е. Саарінена, К. Доксіадіса, чільника метаболістів К. Танге та ін.

Загальна панорама виникнення протофункціоналістських і засновницьких («батьківських») плідних ідей була би неповною без включення в неї світоглядних зрушень у філософії і соціології, природничих науках і математиці, в етиці й естетиці, що мали місце в першій половині ХІХ ст. Серед цих зрушень, очевидно, слід відзначити натурфілософію Ф. Шеллінга, яка включає філософію тотожності ідеального і матеріального, їх поляризацію як принцип диференціації єдності природи, що в сукупності обґрунтовували провідне значення природи як взірця для творчості і творення за тріступеневим аристотелевим принципом мімезису, а саме: «... наслідування дійсності такої, як вона є, такої, як про неї думають чи говорять багато хто, і такої, якою вона повинна бути» [4, с. 156]. Натурфілософія, стираючи межі між природничим і гуманітарним знаннями, між наукою і мистецтвом у пропагуванні ідей творення за аналогією, безумовно, активізувала виникнення концепцій природного зв'язку між штучними формами, їх змістом і призначенням.

На наш погляд, ще більший вплив на актуалізацію функціоналістських ідей мали погляди Г. Спенсера, англійського філософа, соціолога й еволюціоніста, послідовника натурфілософських ідей Ф. Шеллінга, еволюціоністських ідей Ч. Дарвіна й А. Уоллеса. У своїх «Досвідах» Г. Спенсер спробував знайти аналогії, що поєднують між собою філософію і науку, людину і суспільство, етику й естетику, соціологію і фізіологію, корисність і красу [5]. Він був впевнений у тому, «... що існує деякий зв'язок між окремими родами архітектури й окремими класами предметів природи» [5, с. 725].

На думку Г. Спенсера, яка повною мірою відповідала еволюціоністським поглядам Ч. Дарвіна, існування зв'язків всередині природи й між органічною, неорганічною і штучною природою, між естетикою й етикою людської діяльності базувалося на утилітарних законах її доцільності, корисності й економічності.

До провісників протофункціоналізму і функціоналізму слід додати імена німецького математика Б. Рімана з його загальною теорією функцій, австрійського фізика і філософа Е. Маха, який разом із послідовниками, пропонуючи принципи «економії мислення» і «найменшої витрати сил», вважав за доцільне замінити поняття причинності поняттям функціональної залежності ознак будь-яких явищ. Одним із попередників і провісників функціоналізму можна визнати англійського філософа, засновника утилітаризму І. Бентама, який вважав корисність дій і поведінки провідним принципом етики. Відповідно до цього формувався моральний ідеал – найбільше щастя найбільшій кількості людей, який потім став лейтмотивом у трактуванні еволюційних процесів Ч. Дарвіном, у науковій і творчій діяльності Х. Гріну, Л. Саллівена, Ф.Л. Райта і Ле Корбюзьє, у розробці планетарного розселення К. Доксіадіса.

Очевидно, ідеї утилітаризму, спираючись на первинні сократівські ідеї краси як відповідності й співзвучності будь-якого предмета своєму призначенню і природі, сприяли взаємному проникненню засновницьких ідей етики й естетики. Цьому сприяли роботи німецького філософа К. Вольфа, який разом з Г. Лейбніцом і засновником естетики О. Баумгартером визначив красу як досконалість. Ці та інші утилітарні й динамічні уявлення розширювали і поглиблювали складне і багатопланове поняття про красу, яке вперше диференціювали філософи на межі XVII і XVIII століть, розрізняючи «... красу корисності і красу зручності, рідкісності та новизни» [6, с. 130].

З цих позицій стає більш зрозумілим творчий внесок «батьків» функціоналізму – Х. Гріну, Л. Саллівена, Г. Земпера і Х. Херінга. Х. Грі-

ну, який у 1851 р. вперше проголосив, що «функція передбачає красу» [6, с. 150], спробував зв'язати між собою і визначити не тільки ці поняття, але й поняття «функції, органічності і структури» [1], включаючи в поняття функції і призначення предмета, і завдання його створення, і зв'язок між частинами предмета. При цьому «органічність» Х. Гріну трактує з позицій форм, які задовольняють потреби й організують функції, тобто з позицій, наближених до сучасного поняття «організація». Під «структурою» він розумів іноді «будову», іноді «зчленування», а іноді «... основний конструктивний принцип, несучу систему, тобто те, що тепер ми визначаємо в архітектурі поняттям «конструкція» [1, с. 22]. Аналогічну спробу систематизації функціоналістських ідей здійснив Х. Херінг, увівши в обіг такі поняття, як «якісна форма», «органічна конструкція», «формальна конструкція».

Х. Гріну, прагнучи надати функціоналістським ідеям теоретичного змісту, зв'язує між собою такі поняття, як «краса», «дія» і «форма». «Визначаючи красу як обіцянку функції, а форму як вираз функції, дію як наявність функції, а форму як вираз функції, в дійсності я висловлюю одну єдину істину. Я розглядаю стадії на шляху досконалості...» [1, с. 22–23], тим самим побіжно вводячи до тріади Вітрувія поняття досконалості (довершеності) як ще один провідний принцип природи, що характеризує пристосування форми до функції в еволюційних процесах. Розвиваючи функціоналістські ідеї Х. Гріну шляхом їх розповсюдження не тільки на природу і техніку, Л. Саллівен у 1896 р. зазначив, що «основний закон будь-якої матерії – органічної й неорганічної, усіх явищ – фізичних і метафізичних, людських і надлюдських, всякої діяльності розуму, серця й душі полягає в тому, що життя пізнається в його проявах, що форма завжди іде за функцією. Такий закон» [7, с. 45]. Декларативний зміст цієї форми закону часто коректувався, іноді набуваючи більш сучасного теоретичного змісту, як, наприклад, у висловлюваннях учня Л. Саллівена Ф.Л. Райта: «форма і функція являють собою єдине ціле».

Особливий вплив на становлення функціоналізму мали естетичні погляди і роботи теоретика і практика архітектури й містобудування, мистецтвознавця Г. Земпера. Розвиваючи ідеї функціоналізму, зв'язуючи між собою поняття «функції», «конструкції» і «форми», він у 1856 р. зазначав, що «... по-перше, кожний витвір мистецтва треба розглядати з точки зору тієї матеріальної функції, яка в ньому закладена, чи то утилітарні призначення речі, чи її вищий символічний ефект; по-друге, будь-який витвір мистецтва є результатом використання матеріалу..., а також впливу зрядь праці й технологічних процесів» [8, с. 224].

Слід звернути увагу на те, що Г. Земпер розширяє поняття «функції» від призначення речі до її символізації. Очевидно, метод символізації функцій, який запропонував К. Танге в метаболізмі, базується на функціоналістських ідеях Г. Земпера. Ці ідеї набули більш вираженого теоретичного змісту у спробах Г. Земпера, починаючи з 1860 р., надати математичної форми функціональній залежності між внутрішніми і зовнішніми факторами і силами, що впливають на створення витворів мистецтва і формування стилів, у тому числі архітектурно-містобудівних. Г. Земпер вважав, що «... ці фактори повинні підпорядковуватися і відповідати природним законам» [8, с. 195]. Це значно розширило межі, поглибило і збагатило зміст поняття «функція» і функціональної теорії загалом.

На жаль, глибокі філософські, природничі і мистецькі погляди й ідеї «батьків» функціоналізму не отримали творчого поштовху й очікуваного позитивного розвитку в «опікунський» період його розвитку. Теоретики цього періоду почали зосереджуватися на спрощених утилітарно-прагматичних настановах. Вони «... замінили естетичні поняття поняттями моральними: істина замінила красу» [1, с. 27]. До цього слід додати, що «досконалість» і «краса» почали підмінятися соціально-етичними уявленнями про «щастя» для багатьох, тобто про «рівність» і «братерство», соціально-економічними настановами «економічності», «доцільності» й «ефективності» містобудівної діяльності та «оптимальності» міських поселень, соціально-екологічними вподобаннями до «збалансованості», «сталості», «полярності» відношень між природним оточенням і штучною природою.

У результаті відбувалося взаємне розмивання теоретичного змісту цих категорій, збільшення їх невизначеності, практичне знищення естетичних засад на тлі загалом антигуманного поступового вивітрювання понять «індивідуальності» і «свободи», які розчинялися і губилися серед уявлень «масової культури» про «населення» і «споживача», про усереднену «нормативність» і потенціальну можливість «вибору» замість «свободи».

Найбільшою мірою це стосувалося містобудування: «неможливо заперечити, що міркування з питань містобудування, яким би не було їх значення, мали характер надзвичайно елементарний» [2, с. 33]. Цей елементарний характер призвів до того, що у діяльності вищезгаданих «опікунських» організацій і творчих груп (СІАМ, БАУХАУС, АСНОВА, АРУ, ОСА, АСКОРАЛЬ та ін.), починаючи з 20-х років ХХ ст., питанням розвитку теорії функціоналізму приділялася недостатня увага, яка загалом концентрувалася на розробці творчих методів, концепцій і

практопій (практичних утопій реконструкції міст Ле Корбюзьє і М. Ладовського), методів лабораторної роботи М. Гінзбурга, концепції лінійного міста М. Мілютіна та ін. Разом з тим слід відзначити, що в деяких проектах нових міст (Канберра, Чандігарх, Бразилія) відпрацьовувалися теоретичні питання ієрархічної організації, формування містобудівних структур і мереж (транспорту, обслуговування, озеленення), акцентувалася увага на економії містобудування та ін. Цей етап розвитку, який фактично пережили всі країни світу, а з особливою активністю – соціалістичні країни, був пов'язаний із прийняттям на віру основних засад функціоналізму, з визначенням їх беззаперечності й незмінності, з нерозвиненістю естетичних засад, і в силу цих причин він може бути названий догматичним.

Навіть такий побіжний огляд процесів становлення функціоналістської доктрини дозволяє дійти висновку, що ці процеси можна досить умовно виділити за їх логічною послідовністю, а відповідні етапи можна назвати: протофункціоналістським («провісницьким» чи соціал-утопічним), натурфілософським («батьківським» чи етично-естетичним) і догматичним («опікунським» чи прагматично-утилітарним). У потрібних назвах цих історичних етапів знайшли відображення історична послідовність, домінуючі ідеї та їх «носії». Повноцінна систематизація і взаємна інтеграція цих етапів та ідей, внаслідок яких могла би сформуватися теорія чи логічна доктрина, за свідченням критиків функціоналізму, так і не відбулася.

Можливо, тому світ функціоналізму носить «клаптиковий» характер. Мається на увазі відсутність змістовного зв'язку між історичними етапами становлення і логікою розгортання доктрини і її теоретичних підвалин, окремі ключові й засадницькі положення яких губилися у пам'яті послідовників і прихильників, перетворюючи їх у апологетів вчення, тим самим закриваючи шлях для розвитку теорії. Це свідчить, що проблема переосмислення історії становлення функціоналізму, розвитку його логічної доктрини і теорії у світлі використання евристичного потенціалу останньої сьогодні набуває все більше зростаючої актуальності. З іншого боку, «клаптиковий» характер історії і теорії функціоналізму, його всебічна і гостра критика сприяли витоків з його надр і започаткуванню більшості сучасних напрямків, течій і стилів в архітектурі та містобудуванні, серед яких: модернізм і постмодернізм, продуктивізм і неорационалізм, органічна архітектура і метаболізм, конструктивізм і деконструктивізм, біоморфна й аркологічна архітектура та ін. На жаль, більшість з них, очевидно, за «фірмовою» традицією функціоналізму залишаються без загально визнаних і розвинених теорій.

Нерозвиненість цих теорій і теорії функціоналізму свідчить про існування внутрішніх проблем уточнення ключових понять і категорій, виявлення їх системних взаємозв'язків і зв'язків з існуючими чи новими науковими і мистецькими парадигмами і метапарадигмами, що визначають цілі й цінності будь-якої теорії, в тому числі архітектурно-містобудівної. Один зі шляхів вирішення цих проблем лежить у площині звернення до тисячолітніх і неминущих цінностей вітрувіанської тріади, до якої архітектор і художник М.Б. Альберті, скульптор і функціоналіст Х. Гріну через поняття «досконалості» (довершеності) включили еволюційну динаміку й ієрархічність у розвиток архітектурно-містобудівної науки і мистецтва, перетворивши тріаду у тетраду – «міцність, корисність, довершеність і краса».

В архітектурі використання вітрувіанської тріади традиційно узгоджувалося з міцністю конструкцій, корисністю функцій і красою форм. Один зі шляхів імплементації тетради Вітрувія – Альберті – Гріну в містобудівну теорію лежить у площині узгодження ієрархії цінностей тетради з ієрархією системоутворюючих цілісностей, своєрідних монад – «конструкція, структура, організація, форма», що забезпечують повноту представлення будь-якої функціональної системи [9]. Розширюючи існуючі поняття функції як «призначення, завдання, відношення» і додаючи до них «дію» за Х. Гріну, пропонується привести до відповідності, ієрархічно підпорядкувати і системно узгодити «міцність» функціональної будови «конструкцій», «корисність» дій функціональних структур, «довершеність» завдань функціональних «організацій», нарешті, «красу» відношень функціональних форм.

Такий підхід найбільш продуктивно реалізується у матричній моделі, де на перетині двох ієрархічно підпорядкованих рядів – «стовпців» (міцність, корисність, довершеність, краса) і «стрічок» (конструкція, структура, організація, форма) – розміщені системоутворюючі ознаки цих рядів, що ієрархічно розгортаються вертикально знизу до верху і горизонтально – зліва направо (див. табл.). При цьому утворення категоріальних «стовпчиків» і «стрічок» підкоряється принципу подвійних діалектичних антиномій. Наприклад, «симетрія» і «ритм», як первинна бінарна опозиція, доповнюються похідною опозицією категорій «дисиметрія» й «евритмія», які, займаючи проміжне місце, згладжують і гармонізують перехід від симетрії до «ритму», а потім до нової «симетрії» більш високого рівня (див. табл.).

Аналогічну будову мають вертикальні ряди. Наприклад, категорія «міцності» розгортається в процесі подвійного опозиціонування «монотричності конструкцій» і «зональності організацій» із «симетрією

Системоутворюючі категорії і рівні цілісності й цінності становлення і розвитку функціоналізму

Категорії і рівні цінності					Категорії і рівні цілісності
Міцність	Корисність	Довершеність	Краса	Система	
механічна	органічна	природна	космічна	Форма	
зональна	мережана	ієрархічна	синархічна	Організація	
симетрична	дисиметрична	ритмічна	евритмічна	Структура	
моноцентрична	поліцентрична	мультицентрична	ексцентрична	Конструкція	
концентрація	самоорганізація	розосередження	адаптація	процеси	

структур» і «механістичністю форм» (див. табл.). При цьому будова горизонтальних рядів (стрічок матриці) і вертикальних рядів (стовпчиків матриці) підкоряється принципу ієрархічності, тобто кількісного однорідного (в горизонтальних рядах) і якісного різномірного (у вертикальних рядах) ускладнення і завершення системи.

Ця система, підкоряючись проголошеному Ф.Л. Райтом принципу «функція і форма єдині», утворює власну базисну просторово-часову єдність – міське розпланування, яке інтегрує в собі функціональні «конструкції, структури, організації і форми». Очевидно, завдяки цьому у теорії та практиці містобудування прижилися такі системоутворюючі поняття, як «функціонально-планувальна структура», «функціонально-планувальна організація» і «функціонально-планувальна форма». Підґрунтям взаємодії цих категорій визнається ієрархічне розгортання системоутворюючих процесів – концентрації, самоорганізації, розосередження й адаптації функцій [9].

Внаслідок активізації цих процесів поступово розгортаються у часі і просторі різновиди функціонально-планувальної конструкції: моноцентричні, поліцентричні, мультицентричні (багатошарові) й ексцентричні. Останній вид має подвійний – фізичний і морально-психологічний – зміст, пов'язаний з не завжди очікуваним і непрогнозованим розміщен-

ням функціонально-планувального центру в незвичному місті, що може викликати перехід до нової моноцентричної структури більш високого рангу. Вищезазначені системоутворюючі процеси послідовно викликають до життя формування різноманітних симетричних, дисиметричних, ритмічних й евризмичних функціонально-планувальних структур. Ці ж процеси відповідають за виникнення різноякісної функціонально-планувальної організації: зональної, мережаної, ієрархічної і синархічної. Останній тип відповідає більш високому, ніж ієрархія, рівню організації і закону синархії, сутність якого полягає в тому, що він «... підтверджує принцип індивідуальності і можливість різноманітного положення індивідуального буття в системі ієрархії» [10, с. 19]. Іншими словами, закон синархії надає статусу природності і дозволяє індивідуальний вільний розвиток, неможливий в умовах жорсткої й усередненої ієрархічної організації, а також сприяє переходу системи на новий якісний рівень саморозвитку.

Деякі дослідники, класифікуючи функціонально-планувальні форми міста, вказують на їх багатоманітність, виділяючи механічну, органічну і космічну форми [11]. Якщо додати до цього ряду «природну» форму, яка вміщує й інтегрує в собі ознаки «механічної» й «органічної» форм і передує «космічній», то утворюється довершена ієрархія функціонально-просторових форм, що відповідає найвищому рівню системи цінностей. Серед провідних цінностей цієї системи виділяється «міцність конструкцій», яка завдяки системоутворюючим процесам концентрації функцій розгортається у вертикальний ієрархічний ряд ознак «моноцентричності конструкцій, симетричності структур, зональності організацій і механічності форм» (див. табл.). У процесах самоорганізації функцій народжується ціннісна підпорядкованість «корисності структур», яка розгортається в ієрархічний ряд (стовпчик матриці) «поліцентричності конструкцій, дисиметричності структур, мережаності організацій і органічності форм».

«Довершеність організацій» вертикально розгортається завдяки процесам «розосередження» функцій у шарах міського середовища, стимулюючи виникнення спочатку «мультицентричних конструкцій», а потім «ритмічних структур», «ієрархічних організацій» і «природних форм». «Краса форм» народжується в процесах взаємної «адаптації» функцій і поступово проявляється завдяки «ексцентричності конструкцій», «евризмичності структур», «синархічності організацій» і «космічності форм». Щодо космічності форм, то слід згадати думку видатного вченого-гуманіста ХХ ст. У. Еко, який вважав, що «... з усіх мистецтв архітектура відважніше за всіх відтворює собою світопорядок, який інші

люди іменували *kosmos*, тобто прикрашений...» [12, с. 24]. Таким чином формується складна багатоярусна система функціонально-планувальної цілісності й цінностей становлення і розвитку функціоналізму (див. табл.).

Використання цієї системи, представленої в ідеальній матричній моделі, відкриває шляхи у вирішенні проблем історії та теорії функціоналізму. Матрична модель сприятиме узгодженню результатів історичного аналізу з поетапним і логічним розгортанням функціоналістської теорії. «Стовпчики» і «стрічки» матриці дозволяють поглибити і поточнити визначення понять і категорій неминущих цінностей становлення і цілісного розвитку в межах запропонованої концептуальної системи як основи існуючої і зачатків майбутньої теорії функціоналізму.

Подальший розвиток теорії вбачається в обґрунтуванні існуючих методів, подібних до функціонального зонування й зонінгу, і створенні нових методів на кшталт «символізації функцій» і «зондінгу», тобто зондування багат шарового міського простору з метою виявлення його функціональної завершеності і краси.

Викладення результатів «зондінгу» як основи для розробки проєктів «реконструкції», «реструктуризації», «реорганізації» і «реформації», очевидно, потребує започаткування нових розділів у пояснювальних записках до «Концепцій розвитку міст», «Генеральних планів міст», «Детальних планів територій» та ін. Серед них можуть стати корисними розділи, зміст яких відповідав би оцінкам «Міцності функціонально-планувальних конструкцій», «Корисності функціонально-планувальних структур», «Довершеності функціонально-планувальних організацій» і «Краси функціонально-планувальних форм», що з очевидністю підвищить рівень містобудівних рішень і, в кінцевому рахунку, якість і гуманність міського середовища.

Матрично-системне («материнське») зіставлення історичної послідовності й теоретичної поступовості у розгортанні цілісно-ціннісної картини становлення і розвитку функціоналізму свідчить, що його еволюційний цикл, відтворений у протофункціоналістському, натурфілософському, догматичному і критичному етапах, завершується в очікуванні нових «провісницьких» і «батьківських» ідей засновників наступної хвилі розвитку функціоналістської теорії та практики, яка потребує розгортання зачатків вже сьогодні існуючих і нових парадигм устрою сучасного містобудівного універсуму.

Список літератури

1. *Йодике Ю.* О происхождении функционализма // Современная архитектура. – 1971. – № 6. – С. 21–32.
2. *Эмери П.А.* СИАМ и Афинская хартия // Современная архитектура. – 1971. – № 6. – С. 33–41.
3. *Гулыга А.В.* Шеллинг. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 317 с.
4. *Борев Ю.Б.* Эстетика. – М.: Политиздат, 1988. – 496 с.
5. *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские. – Мн.: Современ. литератор, 1999. – 1408 с.
6. *Татаркевич В.* Історія шести понять: мистецтво, прекрасне, форма, творчість, відтворництво, естетичне переживання. – К.: Юніверс, 2001. – 337 с.
7. *Салливан Л.Г.* Высотные административные здания, рассматриваемые с художественной точки зрения / Мастера архитектуры об архитектуре. – М.: Искусство, 1972. – С. 42–46.
8. *Земпер Г.* Практическая эстетика. – М.: Искусство, 1970. – 320 с.
9. *Тімохін В.О.* Архітектура міського розвитку. 7 книг з теорії містобудування. – К.: КНУБА, 2008. – 629 с.
10. *Шмаков В.* Закон иерархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К.: Софія, Ltd, 1994. – 320 с.
11. *Линч К.* Совершенная форма в градостроительстве. – М.: Стройиздат, 1986. – 264 с.
12. *Эко У.* Имя розы. – М.: Книжная палата, 1984. – 496 с.

Стаття надійшла до редколегії 9 грудня 2014 р.